

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 725.182.025.3/4 (497.5-35 Sisačko-moslavačka županija)
725.182:005.6

Stručni članak / Professional paper

Tajana PLEŠE, Petar SEKULIĆ

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kopnenu arheologiju
Služba za arheološku baštinu
Kožarska 5

HR - 10 000 Zagreb
tplese@h-r-z.hr
psekulic@h-r-z.hr

Stari gradovi i utvrde Moslavačke i Zrinske gore: Problemi istraživanja, konzerviranja i prezentiranja

Old cities and fortresses in the mountains
of Moslavina and Zrinska gora: Issues of
researching, conserving and presenting

U radu su predstavljena dva modela upravljanja kasnosrednjovjekovnim i ranonovovjekovnim gradovima i utverdama kontinentalne Hrvatske. Modeli su zasnovani na revaloriziranju vrijednosti, primjeni načela kulturnog menadžmenta te s pragmatičnim stavom spram odnosa potreba i mogućnosti.

Ključne riječi: Moslavačka, Hrastovička i Zrinska gora, stari gradovi i utvrde, modeli upravljanja

Sve veća neusuglašenost obima kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih gradova i utvrda te financijskih sredstava potrebnih za njihovo istraživanje, konzerviranje i prezentiranje trenutno je jedan od najvećih izazova struke. Zbog realne nemogućnosti ekstenzivnijih ulaganja u navedene radove, nužno je bilo pronaći odgovarajući način upravljanja ovom značajnom skupinom nepokretne kulturne baštine.

Osnovni problemi starih gradova i utvrda su njihove velike dimenzije, izoliranost položaja te zapušteno stanje. Nadalje, za samo mali broj ovih objekata je napravljena osnovna dokumentacija (tj. snimak postojećeg stanja s pripadajućim tehničkim opisom i povijesno-arhivska studija). S obzirom na međusobnu povezanost navedenih problema, rješavanje jednog neminovno naglašava drugi. Tako je npr. izrada osnovne nacrtne dokumentacije uvjetovana temeljitim uklanjanjem vegetacije, a čime se pak izravno utječe na ubrzano propadanje zidne mase objekta.

Iz navedenog je razvidno kako je nužno odrediti niz postupaka, tj. model upravljanja starim gradovima i utverdama, zasnovan na objektivnim kriterijima, pragmatičnim stavovima spram odnosa potreba i mogućnosti i ekonomskim načelima kulturnog menadžmenta¹.

Modeli upravljanja, koji se provode u praksi, mogu se podijeliti u dvije osnovne skupine. Prvi način upravljanja odnosi se na objekte koji unatoč pozitivnim kulturnim, povijesnim, znanstvenim, estetskim i sociološkim vrijednostima imaju negativne ekonomske markere. Kako bi se ipak osiguralo njihovo trajno očuvanje, a u skladu s financijskim (ne)mogućnostima, započelo se sa stvaranjem digitalne baze snimaka postojećih stanja snimljenih tehnologijom 3D laserskog skeniranja. Stvaranjem predmetne baze te godišnjim monitoringom stanja objekata moguće je napraviti prioritetnu listu ugrožene spomeničke baštine te, shodno tome, odrediti ciljane interventna ulaganja. Drugi način upravljanja odnosi se na one objekte čiji su rezultati SWOT i CB analiza opravdali daljnja ulaganja, od istraživanja do revitaliziranja. Na nekoliko će primjera biti prikazani pozitivni rezultati dobiveni primjenom menadžmentskih datosti s ciljem maksimali-

ziranja pozitivnih učinaka na baštinu i kulturni turizam, osnaživanje društvenih vrijednosti te poticanja razvoja lokalnog gospodarstva.

Pri određivanju modela upravljanja pojedinim objektom potrebno je jasno, argumentirano, dosljedno i objektivno odrediti njegove vrijednosti (povijesne, znanstvene, simboličke, estetske, sociološke i dr.). Prema potrebi ih je potrebno i revalorizirati kako bi se ublažio nesrazmjer spram ekonomskih faktora. Bez realizacije tog prvog zahtjevnog koraka, neusuglašenost vrijednosti i ekonomskih načela dovodi do niza strateških grešaka te nemogućnosti iskorištavanja (često neprepoznatih) vrijednosti kulturnog kapitala².

Nadalje, potrebno je promisliti o pitanjima postoji li realna potreba za njegovom zaštitom, je li njegovo prezentiranje poželjno, može li se isti integrirati u postojeće sadržaje te može li objekt biti pristupačan, razumljiv i edukativan najširoj javnosti. Potom je potrebno odrediti viziju, misiju i cilj željenih radova te ih usuglasiti s ekonomskim faktorima. Iako izrada cjelovitih CB (*cost benefit*) i SWOT (*strengths, weaknesses, opportunities and threats*) analiza zahtijeva znatna financijska sredstva, od velikog je značaja odrediti barem osnove vizije i misije za svako nepokretno kulturno dobro. Uz obzir, svakako, valja uzeti i CVM (*contingent valuation method*), TIAS (*tourism impact and attitude scale*) te WTP (*willingness to pay*) analize kojima se jasno može iskazati odnos pojedinca prema pojedinom objektu, ali i deprecijacije nastale korištenjem ili prirodnim katastrofama te troškove održavanja³.

² F. BENHAMOU, Heritage u: R. Towse, *A Handbook of Cultural Economics*, Cheltenham (UK) - Northampton, (MA/USA), 2003, str. 255-262. – A. KLAMER, The Value of Cultural Heritage, u: *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, (ur. M. Hutter, I. E. Rizzo), London, 1997, str. 74-87. – A. KLAMER, Value of culture, u: *A Handbook of Cultural Economics*, (ur. R. Towse), Cheltenham UK - Northampton, 2003, str. 465-469. – D. THROSBY, Cultural Capital, *Journal of Cultural Economics* 23/1999, No.1-2, str. 3-12.

³ S. V. LANKFORD - D. R. HOWARD, Developing a Tourism Impact Attitude Scale, *Annals of Tourism Research* 21/1, Elsevier, 1994, str. 121-139. – D. THROSBY, Determinating the value of cultural goods: how much (or how little) does contingent valuation tell us?, *Journal of Cultural Economics* 27/2003, No. 3-4, str. 275-285. – D. THROSBY, *The Value of Heritage*. Heritage Economics Workshop: <http://www.environment.gov.au/heritage/publications/strategy/pubs/economics-value.pdf>.

¹ Oba modela upravljanja proizašla su iz želje za savjesnim i kvalitetnim obavljanjem redovne djelatnosti Službe za arheološku baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Ukoliko su svi navedeni pokazatelji pozitivni, potrebno je razmotriti pitanja pristupačnosti objekta (pristupne komunikacije, uklanjanje vegetacije, osiguravanje kritičnih zona u svrhu sigurnosti posjetitelja), izrade snimka postojećeg stanja s pripadajućim tehničkim opisom, istraživanja (arheoloških, konzervatorskih, povijesnih, arhivskih i inih), subsekventnog dopunskog dokumentiranja, izrade konzervatorske studije, prijedloga i provedbe konzervatorsko-restauratorskih građevinskih radova te prijedloga plana održavanja. Nadalje, pri određivanju modela upravljanja valja imati na umu i nepostojanje prioritetne liste i dugoročnog strateškog plana te neriješeno pitanje trajnog održavanja.

Nadalje, potrebno je ojačati horizontalnu suradnju resornog ministarstva, institucija koje djeluju pod njegovim okriljem, lokalne samouprave te drugih institucija koje sudjeluju u promoviranju i komunikaciji s primarnim korisnikom. Aktivnim uključivanjem u planiranje i provođenje strategija pojedinog objekta te preuzimanjem odgovornosti i brige, samouprava može osnažiti regionalni identitet stanovnika, ojačati svjesnost o kulturnoj povijesti kod pojedinca te potaknuti razvoj lokalnog poduzetništva i otvaranje novih radnih mjesta (bilo stalnih ili vremenski ograničenih)⁴. Razvoj kulturnog turizma pojedine zajednice mahom ovisi o kulturnom programu, socijalnoj i organizacijskoj strukturi, iskustvu te psihološkom i (željenom) društvenom prestižu, prema kojem se manje sredine mogu međusobno razlikovati⁵. Važan čimbenik je i uvođenje novih sadržaja i ponuda (najčešće u poveznici s kulturnim turizmom). Naravno, uz oprez

pri izboru – podizanje tržišne vrijednosti ne smije biti osnovna misao vodilja nauštrb koje će se smanjiti kvaliteta ponude. Imperativ pri realiziranju kvalitetnog plana je usklađivanje turističkih ponuda (npr. vjerski turizam, gastronomija i dr.) pri čemu popratni sadržaji moraju biti promišljeni u skladu s ciljanim skupinama posjetitelja⁶.

Posljednji, no ujedno i najveći problem predstavlja financijska zahtjevnost svih navedenih radova. Teška svjetska ekonomska kriza negativno (ali očekivano) se očitovala na mogućnost financiranja predmetnih radova, a koji se većinom podmiruju iz državnog proračuna, bilo onog resornog ministarstva ili lokalne samouprave. Kako bi se bar donekle riješio ovaj problem, potrebno je dosljedno provoditi postojeće pravne i ekonomske regulative (npr. porezne olakšice za vrijednost darovanja u naravi ili u novcu doznačena za kulturne i druge svrhe prema Zakon o porezu na dobit, udio iz državne lutrije prema Zakonu o igrama na sreću, spomenička renta prema Zakonu u zaštiti i očuvanju kulturnih dobara)⁷.

⁴ D. R. VAUGHAN, The Cultural Heritage: An Approach to Analyzing Income and Employment Effects, *Journal of Cultural Economics* 8/1984, str. 1-36. – European Parliament 2006, *Financing the Arts and Culture in the European Union: Study*: http://www.culturalpolicies.net/web/files/134/en/Financing_the_Arts_and_Culture_in_the_EU.pdf.

⁵ R. BACHLEITNER - A. H. ZINS, Cultural Tourism in Rural Communities: The Resident's Perspective, *Journal of Business Research* 44, Elsevier, 1999, str. 199-209. – F. BENHAMOU, Heritage, str. 255-262. – D. THROSBY, Cultural sustainability, u: *A Handbook of Cultural Economics*, (ur. R. Towse), Cheltenham (UK) - Northampton, (MA/USA), Edward Elgar Publishing, 2003, str. 183-186. – D. THROSBY, *On the Sustainability of Cultural Capital*. Research Papers No. 0510, Macquarie University, Department of Economics: http://www.businessandconomics.mq.edu.au/our_departments/Economics/econ_research/2005/cult_cap_throsby.pdf.

⁶ D. THROSBY, *Economics and Culture*. Cambridge University Press, 2001. – D. THROSBY, *On the Sustainability of Cultural Capital*. – European Parliament 2006: http://www.culturalpolicies.net/web/files/134/en/Financing_the_Arts_and_Culture_in_the_EU.pdf. – A. S. CHOI - B. W. RITCHIE - F. PAPANDREA - J. BENNETT, Economic valuation of cultural heritage sites: A choice modeling approach, *Tourism Management* 31, Elsevier, 2010, str. 213-220. – E. DUMONT - M. ASENSIO - M. MORTARI, Image construction and representation in tourist promotion and heritage management, u: *Tourism and Visual Culture*, sv. 1, Theories and Concepts, (ur. P. Burns et al.), CAB International, 2010: <http://www.uam.es/proyectosinv/idlla/docs/01-02.pdf>. – B. MCKERCHER - P. S. Y. HO - H. DU CROS, Relationship between tourism and cultural heritage management: evidence from Hong Kong, *Tourism Management* 25, Elsevier, 2005, str. 539-548. – *Picture project*. Strategic urban governance framework for the sustainable management of cultural tourism: <http://139.165.122.87/downloads/Picture.pdf>.

⁷ J. ANTOLOVIĆ, *Ekonomsko vrednovanje graditeljske baštine*. Zagreb, 1998. – J. ANTOLOVIĆ, *Očuvajmo kulturnu baštinu: vodič za pripremu i provedbu projekata očuvanja kulturnih dobara*. Zagreb, 2006. – J. ANTOLOVIĆ, *Zaštita i očuvanje kulturnih dobara*. Zagreb, 2010. – J. ANTOLOVIĆ, *Menadžment u kulturi*. Zagreb, 2013. – A. KLAMER, Social, cultural and economic values of cultural goods, u: *Culture and Public Action*, (ur. V. Rao, M. Walton): http://culturalheritage.ceistorvergata.it/virtual_library/Art_KLAMER_A_2001Social_cultural_and_economic_values.pdf. – A. KLAMER, *A pragmatic*



sl. 1. Stari grad Zrin (foto: J. Kliska).

Prvi način upravljanja odnosi se na one objekte koji unatoč pozitivnim vrijednostima imaju negativne ekonomske markere. Kao primjer takvog kulturnog dobra valja izdvojiti stari grad Zrin (sl. 1)⁸. Unatoč svom iznimnom značaju u hrvatskom ka-

snosrednjovjekovnom kulturno-povijesnom krajobrazu, stari grad Zrin nikada nije u cijelosti istražen. Iako znanstvenog i javnog interesa nikada nije nedostajalo, stari grad Zrin prati zla kob započetih, a nikad dovršenih radova. Poradi njegovih neprijepornih kulturnih, povijesnih, znanstvenih, socioloških i brojnih drugih vrijednosti, godinama su u njegovu parcijalnu obnovu i segmentno istraživanje⁹ bila uložena znatna sredstva. No radi znatno smanjenih

view on values in economics, Journal of Economic Methodology 10/2, Taylor and Francis Online, 2003, <http://www.klamer.nl/docs/pragmatic.pdf>. – A. KLAMER - D. THROSBY, *Paying for the Past: The economics of cultural heritage*, UNESCO, 2000, str. 130-145. – D. THROSBY, *Economics and Culture*. - European Parliament 2006: http://www.culturalpolicies.net/web/files/134/en/Financing_the_Arts_and_Culture_in_the_EU.pdf. – R. PICKARD, *Funding the architectural heritage: a guide to policies and examples*. Council of Europe Publishing, 2009.

⁸ Stari grad Zrin, smješten na brijegu povrh istoimenog sela u Općini Dvor (Sisačko-moslavačka županija), izgrađen je na ovalnom platou (oko 145 x 40 m) postavljenom na osi sjever-jug. Graditelji su u cijelosti oblik grada podredili morfologiji terena, pa tako vanjski obrambeni zidovi svojim blago izlomljenim plohamama prate ovalnu konfiguraciju terena. S južne se ulazne strane nalazi kvadratna branič-kula. Zapadna obrambena linija bila je ojačana još jednom pravokutnom kulom. U unutarnji prostor grada ulazilo se kroz (barem) troja vrata, korištena u tri različita povijesna trenutka. Unutarnja podjela grada Zrina može se (za sada) odrediti isključivo okvirno, prema (poznatim) kartografskim prikazima. Pretpostavlja se kako je stari grad Zrin podignut već u 13. stoljeću. Prema (do sada) poznatim arhivskim podacima, može se pretpostaviti kako je u prvo vrijeme po osnutku Zrin bio u posjedu obitelji Babonić te nešto kasnije u vlasništvu Lovre Totha, župana Vašvarske i Šopronjske županije. Kralj Ljudevit darovao je Zrin 1347. godine Šubićima (koji od tada nose i ime Zrinski) u zamjenu za Ostrovicu. Zrin su osmanlijske postrojbe osvojile 1577. godine, a u njihovom je posjedu i ostao sve do kraja 17. stolje-

ća. Nakon tog vremena stari grad Zrin više nije bio na strateški značajnom položaju, što je ponajviše utjecalo na kvalitetu njegovog održavanja. U cijelosti je grad napušten nakon požara početkom 19. stoljeća. Zadnja velika devastacija Zrina uzrokovana je topovskim granatama 1943. godine. Cjeloviti povijesni pregled vidi u: T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, *Stari grad Zrin - elaborat o provedenim arheološkim sondažnim istraživanjima te koordinaciji i stručnom nadzoru svih radova na starom gradu u 2012. godini (s povijesno-arhivskom studijom, nacrtom dokumentacijom i tehničkim opisom)*, pismohrana Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, 2013. – T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, *Elaborat o provedenim radovima na starom gradu Zrinu tijekom 2013. godine s nacrtom dokumentacijom i tehničkim opisom*, pismohrana Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, 2014.

⁹ Prve (poznate) radove na obnovi Zrina provela je družba *Braća Hrvatskoga Zmaja*, 1925. godine. Tijekom 2001. godine izvršeno je fotogrametrijsko snimanje dijela starog grada Zrina (Zavod za fotogrametriju, Zagreb). Tijekom 2004. godine arheološki je istražen prostor u i oko južne branič-kule. U vremenu od 2007. do 2009. godine trajali su konzervatorsko-restauratorski građevinski radovi na južnom ulaznom dijelu u grad, južnoj branič-kuli te na vanjskom južnom dijelu zapadnog obrambenog zida. Radovi, koje je izvela tvrtka *Fidal d. o. o.*, obustavljeni su iz razloga koje će odrediti nadležno pravosudno tijelo. Tijekom 2008.



sl. 2. Stari grad Gvozdansko (foto: J. Kliska).

financijskih sredstava određenih za nepokretnu kulturnu baštinu na državnom nivou, bilo je potrebno revidirati dosadašnje radove (provedene od 2001. do 2010. godine) i rezultate, te promisliti o daljnjim ulaganjima. S njegovim su jasno artikuliranim vrijednostima uspoređene potrebe i realne financijske mogućnosti. Geografska izoliranost mikrolokacije u samom srcu Banovine, loša prometna povezanost s većim naseljima, vrlo loše stanje pristupnih cesta, nepostojanje turističkih putokaznih znakova („smeđa signalizacija“) na pristupnim cestama, nepostojanje interpretacijskog panoa na starom gradu, potpuni izostanak popratnih turističkih sadržaja, znatno otežana pristupna komunikacija samom starom gradu koja je nužna pri izvođenju konzervatorsko-restauratorskih građevinskih radova, opsežnost radova potrebnih za siguran pristup posjetiteljima, financijski izuzetno zahtjevna realizacija svih potrebnih radova (od onih istražnih do prezentiranja) te nevoljkost lokalne zajednice za sudjelovanjem u navedenim radovima, samo su neki od faktora koji

godine napravljena je dokumentacija orto-foto metodom (*Kaducej d. o. o.*) južnog dijela grada, a 2010. godine snimak unutarnjeg lica zapadnih zidina i pronađenih zidanih struktura u arheološkom iskopu (*Kaducej d. o. o.*). Elaborat *Tehnička dokumentacija održavanja – radovi na konsolidaciji dijela južnog unutrašnjeg bedema i dijela južnog vanjskog sa zapadnim spojnim bedemom od spoja sa zapadnim bedemom uz otkop urušenog zida za arheološka istraživanja za radove u 2010. godini (Geoexpert projekt d. o. o.)* napravljen je 2010. godine. Više o radovima vidi u: T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, *Stari grad Zrin*, 2013. – T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, *Elaborat o provedenim radovima na starom gradu Zrinu*, 2014.



sl. 3. Stari grad Garić (foto: J. Kliska).

su bili uzeti u obzir pri odluci o načinu daljnjeg upravljanja starim gradom Zrinom.

Prema svemu navedenom, razvidno je kako daljnja ulaganja (izuzev redovnog uklanjanja vegetacije) u trenutnoj ekonomskoj situaciji nisu opravdana. Stoga je tijekom revizije (provedene 2012. i 2013. godine) napravljen opsežan elaborat u kojem je uz iscrpnu povijesno-arhivsku studiju priložena i cjelovita nacrtana dokumentacija postojećeg stanja s pripadajućim tehničkim opisom i prospekcijskom troškova¹⁰. Tek je po osiguravanju ovih etičkih osnovnih uvjeta bilo moguće dokinuti daljnja financijska ulaganja, s izuzetkom prihvatljivih troškova godišnjeg monitoringa. Ovdje valja napomenuti kako je odluka bila donesena i radi budućih većih financijskih ulaganja od strane nadležnog ministarstva u Gvozdansko, drugu banovinsku rezidenciju obitelji Zrinski, koje ima znatno bolje odnose vrijednosti i ekonomskih markera (sl. 2).

Kvalitetna dokumentacija postojećeg stanja osnova je za trajno očuvanje objekata s gore navedenim karakteristikama, pa ga je stoga nužno osigurati. Stoga se započelo s primjenom tehnologije 3D laserskog skeniranja. Izvrsnost rezultata dobivenih ovom brзом i preciznom metodom dokumentiranja rezultirali su njenom učestalom primjenom. Izuzev osnovne dokumentacije, podatci prikupljeni na ovaj način idealna su podloga za izradu kako daljnje projektne dokumentacije tako i za monitoring postojećeg stanja (pogotovo za praćenje procesa

¹⁰ T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, *Stari grad Zrin*, 2013. – T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, *Elaborat o provedenim radovima na starom gradu Zrinu*, 2014.



sl. 4. Stari grad Jelengrad (foto: T. Pleše).

propadanja s danom skeniranja kao referentnim datumom) ili pak precizne reverzibilnosti (eventualno pogrešno izvedenog) građevinskog zahvata. Stvaranjem digitalne baze nepokretne kulturne baštine dokumentirane 3D laserskim skeniranjem te godišnjim monitoringom stanja pojedinog objekta, dobit bi bila dvojaka: uz listu ugrožene baštine (shodno kojoj bi moglo ciljano ulagati interventna sredstva), dobila bi se još jedna referentna točka za izradu realne, promišljene strategije upravljanja nepokretnom kulturnom baštinom.

Ovaj je modul upravljanja nepokretnom baštinom zasnovan na realnim i opravdanim razlozima. No njegovo je prihvaćanje vrlo sporo i otežano poradi brojnih subjektivnih faktora.

Drugi model upravljanja primjenjuje se na onim objektima nepokretne kulturne baštine čiji su rezultati SWOT i CB analiza opravdali daljnja ulaganja, od istraživanja do revitaliziranja. Ti se projekti provode u skladu s naputcima Europske komisije

¹¹ European Commission, *Enhancing the values of urban archaeological sites. A practical guide*, Research report 30/3, 2005: http://www.in-situ.be/draft_en.pdf. – European Commission, *The APPEAR method. A practical guide for the management of enhancement project on urban archaeological sites*, Research Report 30/4, 2006: http://www.in-situ.be/guide_en.pdf. – European Commission (2007), *Managing archaeological remains in towns & cities from discovery to sustainable display*, 2007: <http://139.165.122.87/downloads/Appear.pdf>. – *Picture project*: <http://139.165.122.87/downloads/Picture.pdf>.

o menadžmentskim načelima upravljanja kulturnim dobrima¹¹. S realiziranjem se započelo tek nakon što su dobiveni pozitivni odgovori na pitanja je li prezentiranje tih kulturnih dobara poželjno, postoji li potreba za njihovom zaštitom, može li se provesti harmonično integriranje istih u postojeću sredinu te mogu li spomenuta dobra biti pristupačna, razumljiva i edukativna najširoj javnosti. Potom su uređeni svi pravni odnosi (otkup, ugovor o održavanju i dr.), napravljene su okvirne SWOT analize te su zadani vremenski rokovi za ostvarenje kratkoročnih i dugoročnih planova. Nakon što je jasno određeno postojeće stanje objekta, određeni su i potrebni zahvati (istraživanja, interventni građevinski radovi, nadopuna dokumentacije i dr.). Usporedno s tim radovima, u glavnim su crtama određene potrebe kulturnog turizma u skladu s ciljanom publikom i korisnicima. Nadalje, tijekom tih osnovnih koraka vodilo se računa o odnosu pozitivnih posljedica ove metode zaštite kulturne baštine (jačanje identiteta, ponos na prošlost, revitalizacija naselja, poboljšanje infrastrukture, nova radna mjesta i dr.) te onih negativnih (propadanje uslijed znatnog povećanja broja posjetitelja, stereotipiziranje, porast zagađenja i dr.). Kako je konačni cilj projekata približavanje kulturne baštine primarnim korisnicima, još je tijekom radova bilo potrebno započeti s promidžbom lokaliteta: usmenom predajom aktivno uključenih dionika, tiskanim materijalima (novine, deplijani, brošure), obavijestima na lokalnim televizijskim kućama, novinarskim konferencijama, javnim predavanjima i multimedijalnim prezentacijama, putem *web-a*, *Newsletter-a*, *Facebook-a* i *E-foruma* te postavljanjem informativnih ploča s kratkim i jasnim tekstovima te vizualnim materijalima (računalne grafike, skice, nacrti, 3D rekonstrukcije). U svrhu cjelovitosti pojedinog projekta, u ponudu je bilo potrebno uključiti brojne popratne sadržaje (ugostiteljski objekti, sportski sadržaji, koncerti, festivali, izložbe i dr.) te, u skladu s mogućnostima, napraviti primjerene suvenire. Primjenom ovih osnovnih načela znatno je podignuta svjesnost stanovnika o lokalnim vrijednostima. Jačanjem lokalnog identiteta postavljene su nove vrijednosti kulturne baštine *per se*. Te mjere omogućile su i neometani razvoj kulturnog turizma te pospješile promicanje lokalnog poduzetništva.

Prvi primjer na opisani način vođenog projekta zasnovanog na menadžmentskim načelima je *Putovima baštine Moslavačke gore*¹², osmišljen u



sl. 5. Stari grad Košutgrad (foto: P. Sekulić).

suradnji s lokalnom samoupravom (Bjelovarsko-bilogorska i Sisačko-moslavačka županija, Grad Popovača, Grad Kutina, Grad Garešnica, Grad Čazma, Općina Velika Ludina, Općina Berek te pripadajuće turističke zajednice). Ovim projektom obuhvaćena su četiri srednjovjekovna burga i utvrde (Garić¹³, Jelengrad, Košutgrad¹⁴ i Bršljanac¹⁵), srednjovjekovni pavlinski samostan Blažene Djevice Mari-

¹² Sve radove na ovim starim gradovima, utvrdi i samostanu provodi Odjel za kopnenu arheologiju (Služba za arheološku baštinu) Hrvatskog restauratorskog zavoda.

¹³ Stari grad Garić spominje se po prvi (poznati) put u arhivskim vrelima kao kastrum 1256. godine, a bio je (gotovo u kontinuitetu) u posjedu zagrebačkih biskupa. Napušten je nakon osmanske provale 1545. godine i nakon toga nikada nije obnovljen. Garićki je stari grad izgrađen na izduženom platou kojem se pristupalo mostom s južne strane. Grad, opasan dvostrukim obrambenim zidovima, bio je podijeljen na tri platoa: sjeverni (na kojem se nalazi manja kula), središnji (na kojem je smještena velika kula) te južni (na kojem su se nalazili objekti za sada nepoznate namjene). Prve istražne i konzervatorsko-restauratorske radove na Garić-gradu proveli su Zavičajni muzej Moslavine, Povijesni muzej Hrvatske i Restauratorski zavod Hrvatske u razdoblju od 1964. do 1973. te od 1977. do 1981. godine. Radovi su nastavljeni tek 2009. godine, a prioritet je bio izrada dokumentacije postojećeg stanja središnje kule, sječa guste vegetacije unutar i oko gradskih zidina te izgradnja novoga pristupnog mosta. Tijekom 2010. godine započelo se s pripremama za građevinske radove na sanaciji središnje kule, a isti su

započeli 2011. godine. – T. PLEŠE, *Stari grad Garić-grad: izvještaj o provedenim arheološkim istraživanjima u 2010. godini (tom 1 i 2)*. Pismohrana Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, 2011. – T. PLEŠE, Garić and Krčin: two Croatian late medieval castles and their role in the cultural and historical landscape, *Castrum Bene* 12 (u tisku).

¹⁴ Jelengrad i Košutgrad nalaze se na zapadnim obroncima Moslavačke gore. Prvi je stari grad smješten oko 30 km sjeveroistočno od Popovače, dok se drugi nalazi u sjevernom dijelu Općine Velika Ludina. Dva su grada bila najvjerojatnije povezana cestom koja je vodila dalje prema starom gradu Moslavini i Garić-gradu. Tijekom kasnog srednjovjekovlja, oba su grada bila dio posjeda Moslavina u vlasništvu obitelji Moslavačkih (kasnije Čupora Moslavačkih). Pretpostavlja se kako su osmanske snage Jelengrad i Košutgrad osvojile 1545. godine, no nije poznato jesu li ih koristile. Prva sustavna arheološka istraživanja ovih dvaju moslavačkih gradova započela su 2012. godine. Jelengrad je izgrađen na izduženom platou, a pristupalo mu se s istočne strane kroz pravokutnu kulu. Još jedna se kula (također pravokutna, ali znatno veća) nalazila na zapadnom dijelu grada. Košutgrad je pak bio izgrađen na ovalnom platou okruženim dubokim (i danas jasno vidljivim) jarkom te zemljanim nasipom. Nadalje, potvrđeno je kako je grad bio podijeljen na dva dijela: južni niži (pretpostavljena površina od oko 200 m²) te onaj sjeverni viši (pretpostavljena površina oko 80 m²). – T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, Jelengrad i Košutgrad - dva moslavačka stara grada, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 30, Zagreb, 2013, str. 69-92.

¹⁵ Utvrda Bršljanac nalazi se na istočnim obroncima Moslavačke gore. Prvi (poznati) spomen utvrde Bršljanac jest onaj u darovnici kralja Karla Roberta Ivanu Baboniću iz 1316. godine. Nakon obitelji Babonić, utvrda je bila u vlasništvu Vlatka Vukoslavića, obitelji Tretel te



sl. 6. Utvrda Bršljanac (foto: T. Pleše).



sl. 7. Zapadni portal crkve pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije na Moslavačkoj gori (foto: J. Kliska).



sl. 8. Utvrda Klinac (foto: J. Kliska).



sl. 9. Utvrda Čuntić (foto: T. Pleše).

je¹⁶, rimska vila rustika u Osekovu te nekoliko ranonovovjekovnih crkava u okolici Kutine. Iako će u dogleđno vrijeme većina radova biti usmjerena

obitelji de Prata. Utvrdu su oko 1540. godine osvojile osmanske trupe, a po njihovom napuštanju nikada nije obnovljena. Arheološka istraživanja utvrde Bršljanac započela su 2012. godine. Zbog nedostatnih financijskih mogućnosti, radove nije bilo moguće nastaviti. – P. SEKULIĆ - T. PLEŠE, *Elaborat o provedenim radovima na utvrdi Bršljanac 2012. godine*. Pismohrana Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, 2012.

¹⁶ Podno najvišeg vrha Dugačkog brda na Moslavačkoj gori, u nepristupačnom klanecu potoka Kamenjače, nalazi se najstariji pavlinski samostan na području

današnje Hrvatske. Samostan Blažene Djevice Marije (*Bela crkva*) osnovan je u drugoj polovini 13. stoljeća. Redovnici su tijekom 14. i 15. stoljeća brojnim darovnicama i oporukama postali vlasnici velikog broja posjeda, priskrbivši time ovom samostanu znatan političko-ekonomski značaj. Pavlini su samostan napustili radi sve osjetnije opasnosti od osmanskih napada u vremenu između 1520. i 1544. godine. Arheološka istraživanja pavlinskog samostana BDM na Moslavačkoj gori započela su 2009. godine, a konzervatorsko-restauratorski građevinski radovi 2011. godine. – T. PLEŠE, *Monasterium B. V. Mariae sub monte seu Promontorio Garigh, alias Garich, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru (Garić-grad i okolica - od srednjovjekovlja do suvremenosti)* 4, Zagreb - Bjelovar, 2011, str. 101-118.

na istraživanje, dokumentiranje i konzerviranje, zahvaljujući izuzetnoj suradnji s navedenim dionicima lokalne samouprave, započelo je sustavno upoznavanje posjetitelja s baštinom Moslavačke gore kao i razvojem raznih aspekata kulturnog turizma (informativne ploče, organizirani posjeti, povezivanje objekata biciklističkim i planinarskim stazama i dr.) (sl. 6 – 7).

Projekt *Utvrde petrinjskog kraja*¹⁷, kojim su obuhvaćena istraživanja, obnove i revitalizacije utvrda Klinac¹⁸, Čuntić¹⁹ i Pecki²⁰, započeo je na inicijativu Grada Petrinje, a u suradnji s *Hrvatskim šumama d.*



sl. 10. Utvrda Pecki (foto: T. Pleše).

- ¹⁷ Sve radove na ovim utverdama provodi Odjel za kopnenu arheologiju (Služba za arheološku baštinu) Hrvatskog restauratorskog zavoda.
- ¹⁸ Utvrda Čuntić nalazi se na istočnim obroncima Hrastovičke gore, geostrateški značajnom položaju nad dolinom potoka Petrinjčice, čija je dolina od prapovijesti pa sve do današnjih dana kontinuirano korištena kao jedna od komunikacija koje su spajale Pounje s Pokupljem. Prvi ozbiljni koraci u očuvanju čuntićke kule započeli su 2007. godine izradom geodetskog projekta te izvješća o geotehničkom i stabilizacijsko-konstruktivskom stanju objekta (*Arp d. o. o.*). Do početka sustavnih konzervatorskih radova 2012. godine je o objektu brinula udruga *Izvor* iz Hrvatskog Čuntića. Sustavni istražni te konzervatorsko-restauratorski građevinski radovi na cilindričnoj utvrdi Čuntić započeli su 2012. godine. – T. PLEŠE, *Izvještaj o radovima na utvrdi Čuntić provedenim u 2012. godini (sa snimkom postojećeg stanja i pripadajućim tehničkim opisom te prijedlogom sanacije konstrukcije)*. Pismohrana Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, 2012. – T. PLEŠE, *Hrvatski Čuntić – utvrda Čuntić. Izvještaj o provedenim radovima u 2013. godini (s povijesnoarheološkom studijom, nacrtom dokumentacijom i tehničkim opisom)*. Pismohrana Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, 2013.
- ¹⁹ Utvrda Klinac nalazi se na krajnjim istočnim obroncima Hrastovičke gore. Radovi na utvrdi Klinac započeli su 2007. godine kada je izrađen geomehanički izvještaj i geodetski elaborat. Naredne godine izrađen je prijedlog istraženih radova i interventne konsolidacije, a 2009. godine inženjersko-geološka prospekcija bliže okolice utvrde Klinac (sve *ARP d. o. o.*). Utvrda je raščišćena od vegetacije i urušenog materijala 2010. godine, a u unutrašnjosti je provedeno arheološko istraživanje manjeg opsega. Sustavni istražni te konzervatorsko-restauratorski građevinski radovi na peterkutnoj utvrdi Klinac započeli su 2011. godine. – T. PLEŠE - M. ZEKO, *Glavni projekt prezentiranja utvrde Klinac*. Pismohrana Hrvatskoga restauratorskog zavoda, Zagreb, 2012.
- ²⁰ Utvrda Pecki nalazi se na sjeverozapadnim obroncima Hrastovičke gore. S obzirom na vrlo loše konstruktivno stanje ove pravokutne utvrde, predmetni će objekt biti vođen prema načelima gore opisanog prvog modela upravljanja.

o. o. (UŠP Sisak, šumarija Petrinja), *Centrom za ruralne inicijative Klinac* te udrugom *Izvor* (Hrvatski Čuntić). Sve tri utvrde, smještene na Hrastovičkoj gori i njenoj neposrednoj okolici, izgrađene su sredstvima Zagrebačke biskupije u prvoj polovini 16. stoljeća kao dio protuosmanlijskog obrambenog sustava unsko-savsko-kupskog prostora. Kao i druge utvrde šireg petrinjskog prostora (Hrastovica, Križ, Vinodol, Srednji i Gornji Gradac), utvrde Klinac, Čuntić i Pecki bile su oblikom prilagođene potrebama novog načina ratovanja ranog novovjekovlja. Može se pretpostaviti kako su utvrde napuštene u posljednjem desetljeću 16. stoljeća. Kako Osmanlijama ovi položaji nisu imali značajniju geostratešku ulogu, utvrde su prepuštene polaganom propadanju. Ovaj je projekt osmišljen u skladu s načelima razvojne vizije turističkih potencijala Petrinje i njene šire okolice s ciljem promoviranja sinergije kulturnog, ruralnog, zdravstvenog i aktivnog turizma (sl. 8 – 10).

Jaz između financijskih sredstava potrebnih za istraživanje, konzerviranje i prezentiranje kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih gradova i utvrda kontinentalne Hrvatske te realnih mogućnosti postaje tijekom ekonomske krize sve veći problem. U nastojanju da se ovaj problem bar djelomično ublaži, razrađena su dva modela upravljanja. Stoga se nadamo kako će naglašeno pragmatični stav pri provođenju ovih modela te potreba za ispunjenjem moralnih i etičkih počela struke rezultirati pozitivnim pomakom u očuvanju ovog segmenta nepokretne hrvatske kulturne baštine.

Old cities and fortresses in the mountains of Moslavina and Zrinska gora: Issues of researching, conserving and presenting

The issue of researching, conserving and presenting late mediaeval and early modern cities and fortresses of continental Croatia has become a large problem in a time of world economic crisis. This has developed from several different factors. Old cities and fortresses are mainly structures of large dimensions and unkempt, often located in isolated areas and overgrown with thick vegetation. Furthermore, adequate blueprint documentation and complete historically archived studies exist for only a small number of old cities and fortresses. However, the greatest problems are their large quantity and a chronic lack of financial resources. From the above mentioned, it is obvious that solving one of the problems inevitably means emphasizing another (ex. for creating detailed documentation of the existing state of a structure it is necessary to remove the vegetation surrounding and covering it which speeds up the decay of the object). Therefore, it is very important to attempt to define several steps (management models) for conscientious maintenance of old cities and fortresses, based on objective criteria, pragmatic viewpoints and economic principles of cultural management. These steps will also encompass the issues and interrelatedness of securing access to the structures (removing vegetation, clearing an access path), creation of blueprint documentation, research (archaeological, conservational, historical, archival and others), measures and methods for conservation, restoration, presenting and promotion, long term maintenance and clear definition, and alignment of value, vision, mission, goals and economic factors. The study presents two models of management. The first model is related to objects which, regardless of positive cultural, historical, scientific, aesthetic and sociological values have negative economic characteristics. In order to ensure their long-term maintenance, and in accordance with financial possibilities, a digital database of the existing state recorded with 3D laser scanning technology is being compiled. Creating this database and yearly monitoring of the condition of the structures will enable the creation of a priority list of endangered monumental heritage and allow for determination of precise investments. This model was presented based on the example of the old city Zrin. The second management model refers to those structures whose SWOT and CB analyses justify further investments from research to revitalizing. Positive results are presented using the „On the paths of the Moslavina forest heritage“ and „fortresses of the Petrinja region“ projects. These positive results include using the management models with the goal of maximizing positive effects on heritage and cultural tourism, strengthening social values and supporting the development of the local economy.